

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLARI INSTITUTI O'QITUVCHISI**DAMINOVA RAHIMA**

Sohiba Salimova Bazarboyevna

SamDCHTI Lingvistika (xitoy tili) yo'nalishi magistranti

Xitoy tilida ohanglarni o'rgatishning o'ziga xos xususiyatlari

Tilning tuzilishining boshqa hech bir qismida fonetikadagi kabi chuqur tadqiqotlar olib borilmagan. Inson nutq a'zolari tomonidan chiqarilgan tovushlar til o'z ifodasini oladigan vosita bo'lganligi sababli til taraqqiyotini tarixiy jihatdan tushunish ham juda muhim. Hatto bu borada o'rganishning eng muhim qismi aynan uning tovush tomonida yotadi. Shuning uchun bo'lsa kerak, bu borada juda ko'p yangi narsalar paydo bo'ldi. Jonli tillarni ko'proq ehtiyotkorlik bilan o'rganish tillarda tovushlarning boyligi qanchalik katta ekanligini va ularning farqlarida qanchalik aniqlik borligini ko'rsatdi. Bu, asosan, o'tgan asrning o'rtalaridan boshlab, aniqrog'i, yetmishinchi yillardan boshlab tovushlarni shakllantirishning tabiati va usullarini, nutqning butun fiziologiyasini yoki asta-sekin ilm-fanning mustaqil sohasiga aylangan umumiy fonetikani batafsil o'rganish edi. Shunday qilib, u butunlay yangi tarzda tonlardan tonlarga o'tishning tabiatini tushunish va aslida ular bilan nima sodir bo'lgan yoki bo'layotganini ko'rishga muvaffaq bo'ldi.

Har qanday tilning tuzilishini o'rganish, birinchi navbatda, uning asosiy birliklarini o'rganishni taqozo etadi. Til a'zolari ikki darajada amalga oshiriladi. Muhim birliklar darajasida gap – sintagma (so'z birikmasi) – so'z – morfema – fonema ajratiladi. Segmentatsiya bu yerda tilning barcha qatlamlarining birliklarini qamrab oladi, shuning uchun uni qatlamlararo segmentatsiya deb atash mumkin. Fonetik darajada ifoda – nutq ovozi (fonetik so'z) – bo'g'in –tovush kabi birliklar ajratiladi. Segmentatsiya bu yerda faqat bitta darajadagi (fonetik) qolip bilan cheklangan, shuning uchun uni ichki turdagi segmentatsiya deb atash mumkin. Shuni ta'kidlash kerakki, tilning intonatsion tuzilishini yaratadigan va kommunikativ vazifani amalga oshirish vositasi bo'lgan boshqa fonetika birliklar ham mavjud. Bunday vositalar intonatsiya, urg'u va tonlarni o'z ichiga oladi.

Har qanday tilning ohanglari haqida gapirganda, birinchi navbatda, uning ta'rifini berish kerak. Hozirgi vaqtda maxsus fonetik birlik sifatida tonning ikkita ta'rifi mavjud. Birinchidan, ton – bu tilda fonologik jihatdan ahamiyatli bo'lgan bo'g'inlarning talaffuzida ovoz balandligi (tovush balandligi xususiyatlari)ning melodik va ohangdor o'zgarishidir. Ohang ovozning ko'tarilishi yoki pasayishi shaklida amalga oshiriladi, u butun bo'g'in davomida o'zgarishsiz (teng) bo'lishi yoki bir balandlikdan ikkinchisiga o'zgarishi mumkin. Turli tillarda bunday darajalar (registrlar) soni ham turlicha, lekin, umuman olganda, tonlar soni 4 (yuqori, ikkita o'rta va pastki)dan oshmasligi kerak. Bo'g'in davomida darajasi o'zgarmaydigan tonlar tekis (o'zgarmas) tonlar deyiladi; o'z darajasini o'zgartiradigan tonlar esa sirpanuvchan (konturli)

tonlar deyiladi. Ikkinchisi guruh tonlar yo'nalishiga ko'ra guruhlanadi: bir tomonlama (ko'tariluvchi/pastlovchi), ikki tomonlama (yuqoridan pastlovchi/pastdan balandlovchi). Misol uchun, xitoy tilida ma¹ - "ona" (tekis ton), nan² - "janub" (ko'tariluvchi ton), li⁴ - "turmoq" (pastlovchi ton), xie³ - "yozmoq" (pastdan balandlovchi ton). Ba'zi tillarda (masalan, Vetnam tilida) tovushlarni ajratish uchun boshqa belgilar ham muhimdir: intensivlik, davomiylik, faringalizatsiya, laryngeal pauza mavjudligi. Ohanglarning aytilishi bo'g'in tarkibiga kiritilgan undoshlarning sifatiga bog'liq bo'lishi ham mumkin (masalan, tangut tilida jarangsiz boshlang'ich undoshlar bo'g'in ohangining yuqori darajasiga, jarangsizlar – past darajasiga mos tushadi). Ovozning baland tovushli (tonal) modifikatsiyasi iborali ohangning elementi sifatida barcha tillarga xosdir, ammo hamma tillar ham ohanglarga ega emas.

Bo'g'inning ohanglanishi ma'no farqlash vazifasini bajaradigan tillar tonal tillar deb ataladi. Bunday tillarda tovushlar leksik va (yoki) grammatik ma'nolarni farqlash uchun mavjuddir. Tonal tillar Janubi-Sharqiy Osiyoda (Xitoy, Vetnam, Laos, Birma va boshqalar), Afrika (Nilot, Kva, Bantu), Amerika (Mishtek, Masatek, Trikey va boshqalar) keng tarqalgan. Ba'zilarida tonal tillar (masalan, Xitoy-Tibet oilasiga mansub tillarda) tonlar, asosan, leksik ahamiyatga ega, boshqalarda esa ular grammatik farqlarni ham ifodalashi mumkin (ismlarning soni yoki jinsi, fe'lning zamoni, inkor). Masalan, dualada (Bantu tili): à màbòlà - "u berayabdi", àmabòlà - "u berdi", dinkada (Nilot tili) esa pany - "devor", pàny - "devorlar". Ko'pgina tonal tillarda ohanglar va urg'u o'rtasidagi bog'liqlik masalasi tortishuvlarga sabab bo'ladi, ba'zi tonal tillar uchun urg'uning mavjudligi va funksiyasi haqida ishonchli ma'lumotlar yo'q. [1] Ba'zi tillarda (masalan, serb va xorvat tillarida) tonlar faqat urg'uli bo'g'inda farqlanadi; bu holda tonlar, odatda, so'z urg'usining bir turi sifatida qaraladi. [2] Ohanglar barcha bo'g'inlarga xos bo'lgan tillarda ular bo'g'in urg'usi deb ham ataladi. Ohanglar o'ziga xos paradigmatisasi va sintagmatikasiga ega bo'lgan tilning supersegmental birliklarining maxsus tizimini tashkil qiladi. Ular leksik va grammatik ma'nolarni ifodalash vositasidir, masalan, xitoy tilida 失 shi¹ - "yo'qotmoq", 十 shi² - "o'n", 事 shi³ - "hodisa, ish", 史 shi⁴ - "tarix". Nutq oqimida tonlar orasidagi farqlar tovushning mutlaq jismoniy balandligiga emas, balki chiziqli kontrastiga tayanadi; turli joylarda bir xil ohang tonning mutlaq xususiyatlarini o'zgartirishi mumkin, ammo uning identifikatsiyasi boshqa tovushlar va morfemalarning paradigmatisik birligi bilan farq qiladi va o'z ma'nosini saqlab qoladi. [3]

Dunyo tillaridagi tonlar soni 2dan 10gacha o'zgarib turadi. Boshqa tomondan, ton tovushning yuqori yoki pastki chastotalar sohasidagi energiya kontsentratsiyasi bilan belgilanadigan akustik xarakteristikasi sifatida tavsiflanadi. Fonetikada "ton" atamasi o'rniga bu ma'noda "tonallik" atamasi ishlatiladi. Yuqori tonal va past tonal tovushlar farqlanadi; masalan, rus tilida "y", "o", "a" harflari past tonalli tovushlar, "э", "и" - yuqori tonalli. Fonologiyada bu xususiyat R.O.Jeykobson va M.Xeyl tomonidan tuzilgan xususiyatlar tizimiga kiritilgan fonemlarning universal farqlovchi belgilaridan biri sifatida ishlatiladi. [4]

Xitoy tilidagi ohang tizimini o'rganish. Tonal tillarning fonetikasi, jumladan, xitoy tiliga oid tadqiqotlar tilshunoslar uchun doimo katta qiziqish uyg'otgan. Xitoyda fonetikaning shakllanishi qadim zamonlardan boshlangan.[5] O'shanda tilning fonologik tarkibi bilan bog'liq ko'plab qarama-qarshiliklar mavjud edi. Fonetika Xitoyda buddizmning muayyan ta'siri ostida shakllangan bo'lib, u Hindistondan tonli nutqqa va shunga mos ravishda she'riyat, qofiya, ohang va tonga qiziqish uyg'otdi, shuningdek, hind alifbosi – bo'g'in yozuvi tamoyillarini bilishga chorlardi. Fonetik asarlar leksikografik an'analar ruhida amalga oshirildi. Fonetika bo'yicha dastlabki asarlarning eng keng tarqalgan turi sifatida qofiya lug'atlari: Li Danning [6]"Sheng Lei" asari, Lui Jinning "Yun Zi" asari, keyinchalik bir necha marta qayta nashr etilgan va izoh qoldirib, to'ldirilgan Lu Fayanning "Ce Yun" asari. II-III asrlarda ierogliflarni (va bo'g'in-morfem) o'qish o'sha bo'g'inli morfemani initsial va finallarga (bosh harflar va yakuniy harflarga) bo'lish metodi bilan avlodidan-avlodga o'tqazila boshlaydi. V asrlarda esa tonlarni o'rganish bo'yicha ilk tajribalar namoyon bo'la boshlagan. Rivojlangan mustaqil fan sifatida fonetika fonetik jadvallar paydo bo'lishi bilan, jumladan, qofiya, bosh harflar(initsiallar), oraliq unli va tonlar ("Yun zin", ehtimoliy X asrlar) haqida ma'lumot paydo bo'lishi bilan o'zini yanada namoyon qildi. XI-XIX asr xitoy tilshunoslari qadimgi zamonlarda shakllangan bo'g'in tarkibili tilni tasvirlashning asosiy tamoyillariga amal qilishgan. O'sha paytlarda V asrda boshlangan tonlar va ularning she'riyatdagi o'rnini o'rganish ishlari davom ettirilgan. Qadimgi an'analarning davomi sifatida "Ci Yun" (601) qofiya lug'atini qayta ishlashni ifodalovchi "Guan Yun" (1008) kabi yangi lug'atlar paydo bo'ldi. I ming yillikning oxirida fonetik jadvallar shaklida bo'g'inlarning batafsil ko'p o'lchovli tasnifi yaratildi, har bir ieroglif ikkita o'q kesishmasi – bosh harflar va yakunlovchi harflar (initsiallar va finallar), shuningdek, ohanglarning tabiatini hisobga olgan holda joylashtirildi. Shunday qilib, "Yun jing" lug'atida ("Qofiya ko'zgusi", taxminan VIII asrda) 43ta jadval mavjud bo'lib, ularning har biri to'rtta ohangga mos keladigan to'rt qismga bo'linadi; initsiallar undoshlar xususiyatiga ko'ra besh toifaga bo'linadi; o'rta unilarning mavjudligi yoki yo'qligi hisobga olinadi; lekin ayni paytda so'zlarning haqiqiy talaffuz tomoniga e'tibor berilmaydi, bu, asosan, fonetik asarning aksariyatiga xosdir.[7] XIV asrda mo'g'ullarga mansub Yuan sulolasi davrida og'zaki adabiy janrlar, ayniqsa, dramaturgiya rivojlandi, bu esa poytaxtning talaffuzi bo'yicha ma'lumotnomalar yaratish zaruriyatiga olib keldi. Keyin esa tegishli lug'atlar paydo bo'la boshladi, ularning asosi Zhou Deqing (1324) lug'ati bo'lgan: u qofiyalar sonini qisqartiradi, zamonaviy Pekin bilan mos keladigan yangi tonal tizimni aks ettiradi, to'rt tondan iborat edi. XIV-XV asrlarda oddiy savodli odamlar uchun mo'ljallangan amaliy lug'at-ma'lumotnomalar tuzildi: Lan Mao (1442); Bi Gongchen (XVII asrda), lug'at 1913-da "milliy talaffuz" bo'yicha rasmiy tavsiyalarning asosini tashkil etdi; Fan Tengfen (XVII asrda), ikkita leksikografiyaga tayangan va tonlarni tasvirlaydigan yangi uslubda qofiya turlarining sonini kamaytirgan. Xitoylik filologlaridan tashqari, xorijiy tilshunoslar ham xitoy tilining tonlarini o'rganishgan.

Ulardan biri Birma (hozirgi Myanma), Tibet, Indoneziya va Malayziya tilshunosligi sohasidagi ilmiy maktab olimlarini o'z ichiga oladi.

Asosan xitoy lingvistik an'analarga amal qilgan Birma olimlarining asarlarida ular o'z tilining o'ziga xos bo'g'inli, tonli va ajratuvchi xususiyatlarini nisbatan barvaqt aks ettirganlar. So'zning fonetik ko'rinishi emas, balki uning orfografik tasviri ham hisobga olingan. Unli tovush aslida unlini emas, balki bosh harfga qarama-qarshi bo'lgan bo'g'inning yakuniy qismini bildirgan. Funktsional jihatdan yakuniy harfning bir qismi bo'lgan medial (o'rta harf) maqomini belgilash til grafikasining o'ziga xos xususiyatlari tufayli har doim ham to'g'ri emas edi. Bo'g'in va morfema mohiyatan aniqlangan, chunki ularning chiziqli chegaralari asosan bir xil bo'lgan. Faqat uchta ton ro'yxatga olingan, chunki to'rtinchisi keyinroq paydo bo'lgan va ton sifatida ko'rsatilmagan.[8]

Xulosa

Shunday qilib, shuni ta'kidlash kerakki, xitoy tilining ohang tarkibini o'rganish ko'plab olimlarni qiziqtirgan va bundan keyin ham qiziqtirib kelmoqda. Ularning barchasi ton tushunchasini turli nuqtai nazardan ko'rib chiqdilar, ammo xitoy tilidagi tonlarning tarkibi 3 yoki 4 ta, deb aniqlandi. Tildagi tonlar boshqa fonetik birliklar tizimida ko'rib chiqildi. Shuning uchun tonlar haqida gapirganda, biz tilning barcha fonetik jihatlariga albatta to'xtalamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Aleksaxin A.N. Teoreticheskaya fonetika kitayskogo yazika: [uchebnoye posobiye]. – M.: AST: Vostok-Zapad, 2006. – 204, [4]s.[1]
2. Bolshaya Sovetskaya ensiklopediya. – 3-ye izd. – T.30. – 467s.[2]
3. Kitaysko-russkiy slovar. – Ispravlennoye izdaniye. – M.: Veche, 2003. – 1280s.[3]
4. Kurdyumov V.A. Kurs kitayskogo yazika. Teoreticheskaya grammatika. – M.: SITADEL-TREYD; LADA, 2005. – 576s.[4]
5. Serebrennikov B.A. Obshyeye yazikoznaniye. – M.: «Nauka». – 1970. – 115s.[5]
6. Speshnev N.A. Fonetika kitayskogo yazika. – L.: Izdatelstvo Leningradskogo universiteta. – 1980. – 142s.[6]
7. Susov I.P. Istoriya yazikoznaniya. – Tver: Tverskoy gosudarstvenniy universitet. – 1999. – 162c.[7]
8. Tomsen V. Istoriya yazikovedeniya do konsa 19 v. – M.: Gosudarstvennoye uchebno-pedagogicheskoye izdaniye Narkomprosa RSFSR. – 1938. – 108s.[8]